

Селското стопанство на Норвегия: пример за национално отговорна политика

Ас. д-р МАЯ СТОЙКОВА
Институт по фуражните култури - Плевен
E-mail: demaya@abv.bg

Резюме: В статията е направен кратък преглед на норвежкото земеделие като са представени най-отличителните му характеристики, отнасящи се до използването на производствените фактори, структурното развитие и икономическите резултати от функционирането му. Анализирани са факторите, влияещи върху сектора с подчертано внимание към държавната политика в областта на земеделието, която е пример за национална отговорност към този толкова важен отрасъл. Разгледани са проблемите на сектора и са отбелязани перспективите за развитието му, на фона на задаващите се екологични и икономически предизвикателства пред световната селскостопанска наука и практика.

Ключови думи: селско стопанство, политика, Норвегия

Увод

Статията е част от проекта „Устойчиво развитие на планинското земеделие във време на екологична и икономическа криза: от норвежкия опит към българския път”, реализиран чрез Финансовия механизъм на Програмата на страните от Европейското икономическо пространство (ЕИП), насочена към намаляване на социалното и икономическото неравенство в Европа. Проектът е финансиран и осъществен чрез посредничеството на българското Министерство на образованието, младежта и науката (дирекция „Международно и европейско сътрудничество”), в Норвежкия институт по аграрна икономика (НИАИ) в Осло, със сътрудничеството на д. н. Лейф Ярле Ашхейм и колектива на НИАИ през месец май, 2010 г.

Като част от проектната разработка, статията е израз на убедеността на автора, че един от пътищата за подобряване на резултатите от

земеделието и повишаване на ефективността му, е чрез проучване на успешните модели на селскостопански производствени системи, функциониращи в редица Европейски страни и внедряване на опита им в националните секторни политики, при отчитане на местните специфики и приоритети.

В този смисъл, **основната цел на разработката е да покаже, как страна като Норвегия, използваща за селско стопанство само 3,2% от територията си, успява да организира едно високо ефективно земеделие, отличаващо се с респект към фермерската дейност и изключително силна държавна защита и подкрепа за развитие на отрасъла.**

Друга задача на проучването е да представи, макар и накратко, взаимодействието между фермерите, аграрните учени, правителствените служби и институциите в страната, илюстрирайки с примери ефекта от това влияние върху цялото норвежко общество. Статията е и възможност за автора, да изложи своите виждания относно перспективите и предизвикателствата, стоящи пред земеделието като сектор, свързан най-пряко с човешкото оцеляване.

Резултати и анализ

Повече от двадесет години българското селско стопанство продължава своето реструктуриране и модернизация. На фона на прекрасните агро-климатични условия на страната ни, богатството от природни ресурси и вековни производствени традиции, българското земеделие с променлив успех продължава да търси своите пътища към ефективност и устойчивост, подпомагано от вътрешно-държавни усилия и чрез инструментите на Общата селскостопанска политика (ОСП) на Европейския съюз (ЕС).

Тези мъчителни структурни промени не са характерни само за българското селско стопанство. По време на нашия преход, норвежкото земеделие, изправено пред съвременните предизвикателства и заплахи, в стремежа си да се реорганизира и адаптира към настъпващите промени, фокусира усилията на гражданската и научната общност. *Пример за добре работещ механизъм, илюстриращ именно тези съвместни усилия в Норвегия е сътрудничеството между Норвежкия институт по аграрна икономика (НИАИ-NILF), Норвежкото министерство на*

земеделието и храните (НМЗХ) и ключови фермери или фермерски организации и сдружения. Финансиран от МЗХ, Норвежкия научен съвет (НСН) и чрез възлагателни договори от обществени и частни клиенти, НИАИ води на отчет икономическите резултати на норвежкото селско стопанство. **Институтът действа и като секретариат на норвежката Бюджетна комисия по селско стопанство, а също и като статистически източник, публикуващ годишните счетоводна статистическа информация за цялостното селскостопанско производство в страната, изследвания и анализи на аграрната политика, хранително-вкусовата промишленост, търговията със земеделски стоки, икономиката, фермерския мениджмънт и развитието на планинските области и селските региони.** Научният капацитет на института е един от ключовите фактори за развитието на земеделието в страната, и в този смисъл, опита му може да представлява интерес за българските учени, експерти и специалисти, ангажирани в сектора у нас. Именно данните от НИАИ и главно годишният му доклад за 2007 г. „Норвежкото селско стопанство: състояние и тенденции през 2007г.”, са използвани като основен източник на факти за това проучване. Източник на данните за българското земеделие са материалите на отдел „Агростатистика”, публикувани на интернет страницата на българското Министерство на земеделието и храните, както и предишни публикации на автора на статията, а референтният период на обзора обхваща последните десет години от развитието на отрасъла в Норвегия и България.

В продължение на последните сто години, норвежкото селско стопанство преминава през продължаващи и до днес промени, предизвикани, но и повлияни, от научните достижения в сектора, новите технологии, социалните промени в обществото и интернационализацията на пазарите, както и от адаптивното управление на отрасъла като цяло.

Площта от територията на Норвегия, използвана за селскостопански дейности е само 3,2%, с пространствено отдалечени и топографски ограничени по площ обособени участъци, които трябва да са белези на едно ниско ефективно земеделие, но това не е така. Към негативите се прибавят и лимитиращите

производството фактори, като дължината на вегетационния период и температурите през времетраенето му. Въпреки че климата определя и ограничава отглеждането на редица култури и нивото на добивите, норвежците не пропускат да изтъкнат положителната му роля за ограничаване на разпространението на редица болести и вредители по животните и растенията. В тези сурови условия, отглеждането на фуражни култури е единствената алтернатива за развитие на стопанската дейност в много области на Норвегия, затова може да се обобщи, че базираното на паша и производство на тревни фуражи животновъдство е гръбнакът на норвежкото селско стопанство. *Към това са насочени усилията на ангажираните в отрасъла производители, учени и политици.*

По данни на Бюджетния комитет за селско стопанство (2007), площта със селскостопанско предназначение в Норвегия през 2006 г. е 1 037 100 ha, от които обработваемата земя е около 866 хил. ha. Използването ѝ се разпределя между основните култури за страната, както следва: житните и маслодайните заемат площ от 325, 9 хил. ha; картофите 14 хил. ha; кореноплодните и зелените фуражи 14, 8 хил. ha; други култури и угари общо 19, 7 хил. ha; изкуствени и култивирани пасища - 489, 9 хил. ha и 172, 8 хил. ha естествени и повърхностно подобрени пасища. За сравнение, обработваемата земя за същата година е 3 057 740 ha (59,8% от цялата площ със селскостопанско предназначение в страната), България има пет пъти по малко площи, затревени с изкуствени пасища и ливади и пет пъти повече естествени и неподдържани и неизползвани такива, което показва както състоянието на преживното ни животновъдство, така и културното ползване на тези категории земи у нас.

През последните години в Норвегия се наблюдава незначително понижаване в използването на земята като обработваема, за отглеждането на житни и зърнено-житни култури, докато площите с повърхностно култивирани пасища се увеличават. Най-достоверното обяснение, което може да се даде за регистрираното нарастване в използването на селскостопанската земя за култивирани пасища, е свързано с въведените в Норвегия през 1989 г. субсидии за обработваната от стопанството площ и подобряването на пейзажа. Освен повишаване на рентабилността от заменянето на предишни,

заети с други култури площи, с култивирани ливади и пасища, тази схема за директно подпомагане действа и като стимул за фермерите да декларират пред държавата пълния размер на използваните от тях пасища, както и да запазят пейзажа на селските райони непроменен и привлекателен за туризъм. Така, политиката на държавата за директно подпомагане на един отрасъл като земеделието, косвено влияе върху развитието на други, свързани с него дейности и практически предотвратява появата на изоставени или пустеещи земи, чийто дял в България за 2007 г. е 4,9% от територията на страната. Можем само да се надяваме, че макар и като инструмент на ОСП, а не пример за мярка с национален приоритет, какъвто е случая в Норвегия, въведените и унас директни плащания на площ и за управление на пасищата ще постигнат ефекта, потърсен и преследван от норвежците преди повече от двадесет години. Може би това е причината и за нарастващия интерес към наемане на земя в Норвегия за 2006 г., наетата под аренда земя е 39% от цялата обработваема площ на страната. Подобна е и тенденцията у нас, където наемането на земя продължава и през последните години, да е предпочитан начин да земеползване, и резултатите по отношение на окултуряването на пустеещите земи и пейзаж не закъснеят.

Зърнопроизводството като дял от растениевъдството е съсредоточено и преобладава в ниските и равни части на източна и централна Норвегия, но географското му райониране не се дължи изцяло на климатични и топографски причини. Заслугата, освен на климата и релефа, е и на водената още от края на 50^{те} години на миналия век при канализирането на зърнопроизводството в споменатите вече области, държавна селскостопанска политика. Така, освен максимално използване на благоприятните за отглеждане на зърно климатични условия, зърнопроизводителите, стимулирани от държавата към насочване в тези райони на страната, получават сравнително лесен достъп до един ненаситен пазар на труда, характеризиращ местните икономики, осигуряващ им извънфермена заетост и съответно, компенсация за по-нискодоходното зърнопроизводство. И обратно: по-трудоемките, но и по-печеливши животновъдни, базирани на производството на груби и тревни фуражи дейности са райониране в области с неблагоприятни за зърнопроизводство условия и наситен пазар на труда, даващ по-малък

шанс на фермерите за намиране на допълнителна работа в другите сектори. Това, е още един пример за секторна политика, влияеща върху икономическия, социалния, екологичния и дори антропогенния профил на цялото норвежко общество, чийто мултиплициращ ефект се изпитва от всичките обществени слоеве.

Добивите от основните, отглеждани в страната култури са значително по-ниски, отколкото в редица държави-производителки, което е логична последица от скандинавските климатични дадености, но през последната декада се наблюдава трайна тенденция към стабилизирането им, например- пшеницата, средният добив остава около 4,50 t/ha. За последната стопанска година, средните добиви от пшеница за страната са от порядъка на 4,17 t/ha. Като се има предвид, че 2007/2008 г. е добра в климатично отношение стопанска година, не може да се смята, че добив от 4,17 t/ha е „висок среден добив”, при положение че статистиката на Норвегия отчита добив от 4,50 t/ha като незадоволително нисък. Основните фактори, обуславящи това положително стабилизиране на добивите от зърнени култури са подобрената селекция на сортове, по-добре адаптирани към местните условия, увеличената употреба на минерални торове и подобрените методи и технологии на производство. И съвсем естествено, зад тези успехи на земеделието стои норвежката селскостопанска наука, която е призната за ключов фактор в развитието на селското стопанство, и която се радва на широко обществено признание и респект.

Прегледът на норвежкото животновъдство показва, че основните животински продукти, в чието производство страната е специализирана са млякото, месото, яйцата, вълната, кожата и медът. По отношение на говедовъдството, трябва да се отбележи рязкото намаление на млечните крави през последните години: от 318 хил. през 2000 г., към 2006 г. те са само 266 хил. Причините за наблюдаваната тенденция се крият в регистрираното понижение на консумация на мляко на вътрешния пазар и силната конкуренция на шведските и датските млекопроизводители, на фона на нарастващите млечни добиви от продуктивно животно: през 2006 г., годишната продукция от крава е 6 264 l, увеличение, дължащо се както на продажбите на млечни квоти, стимулиращи производството, така и на автоматизирането на производствените процеси, позволяващи ефективно използване на целия

млечен потенциал на животните във фермите. Средният размер на млечните стада също бележи тенденция на увеличение като от 11,7 крави в стопанство през 1989 г. и 13,8 в 1999 г., през 2006 г. средният брой на животните е 17,6. В сравнение с ефективните европейски ферми, норвежките млечни стада са сравнително малки, което влияе на конкурентоспособността им, затова и напоследък в много норвежки ферми се наблюдава стремеж към разширяване на мащабите на стопанствата и увеличаване на средния размер на отглежданите в тях стада тенденция, наблюдаваща се и у нас и то под въздействието на същите фактори. Не е ясно, дали печалбите от мащаба и интензифицирането на млечното производство ще са конкурентни на тези в съседните на Норвегия страни, както и въпроса с предстоящото отпадането на млечните квоти, или нишата за млечния сектор в страната трябва да се търси в органичното производство, организирано в малки ферми и подпомогнато от държавата, с цел запазване на бита и традициите на страната? Тези въпроси с пълна сила могат да бъдат зададени и по отношение бъдещето и на българското млечно животновъдство. Специалистите у нас и в Норвегия тепърва ще им отговорят, а норвежките и българските фермери млекопроизводители, трябва бързо да се ориентират, защото и екологичната ниша е на път да се заеме от страни с богати традиции в това отношение като Дания, Холандия, Швеция. Колкото до България, очакваната наредба за разрешаване на директните продажби от фермата, е един от възможните отговори, особено за преобладаващите в структурата на животновъдството ни малки и средни говедовъдни стопанства. В Норвегия, популацията на говедата остава сравнително стабилна величина, колебаеща се средно около един милион животни 920 хил. за 2006 г.

Броят на свинете варира значително от година на година, но границите на вариации са между 500 и 600 хил. животни. Това вариране е свързано и с отбелязаното свръхпроизводство на свинско и говеждо месо в края на 90^{те} години, наложило въвеждането на пазара на редица регулативни механизми, между които изплащането на компенсации за клане на млади подрастващи животни.

Броят на козите също варира през последните десетина години, но се налага тенденция за намаляване, въпреки регистрирания интерес към млечното козевъдство, свързан с понижаваната

заболеваемост на козите при местните условия, в сравнение с млечните овце и крави, а и с по-ниската им взискателност към наличната фуражна база.

Популацията от овце в Норвегия се увеличава значително от 1975 до 1996 г., когато отглеждането им е изключително доходно. Днес, броят им е с 8% по-малък от този през 2003 г. и продължава да намалява, независимо че е полесно да се осъществи комбинирана заетост и допълнителен доход за фермерите, занимаващи се с овцевъдство, отколкото във всички други животновъдни направления. Тревогата, че овцевъдството е на път да загуби мястото си в традиционния набор от специализации на норвежкото животновъдство, налага необходимостта от намеса на държавата в подкрепа на оцеляването му като отрасъл и като традиция.

Характеристиката на норвежкото селско стопанство е свързана и със следващия производствен фактор **трудът и неговото използване в земеделието на страната**. Като страна извън ЕС, Норвегия използва в статистиката си т.нар. човешка работна единица (men-years), което всъщност е годишната работна единица (ГРЕ), унифицирана за статистическа употреба в Евросъюза, равна на отработените часове от един работник при пълно работно време в рамките на една година. През референтния период, анализиран в проучването, се наблюдава намаляване вложението на труд в земеделието, като от 81 600 ГРЕ през 1999 г., през 2006 г. в сектора са вложени 62 980 ГРЕ. Това обаче не е съпроводено с намаляване на вложените в стопанството работни часове. Средно, вложеният труд в едно стопанство през 2005 г. е 2 287 часа, срещу 2 161 часа през 2001 г. Като тенденция, интензивността на използване на труда, измерена като ГРЕ в норвежкото земеделие намалява, независимо от регистрираното през 2006 г. повишение на размера му с около 100 ГРЕ (2 226 men-years). Това продължаващо намаляване на влагане на труд в земеделието, не се дължи на намаления брой ГРЕ във фермите, а главно на драстичното намаляване броя на функциониращите ферми. Освен това, норвежките ферми по принцип са фамилни стопанства и като такива, често не отчитат скритата работна сила в лицето на семейните членове, което също обяснява регистрирания спад в броя ГРЕ, падащи се на едно стопанство.

Комбинирането на фермерство с друг вид заетост е друга продължително съществуваща в норвежкото селско стопанство традиция, като извън фермерските доходи заемат все по-нарастваща и жизненоважна роля във фермената икономика. Например, от функциониращите в Норвегия през 2005 г. 50 336 фермерски стопанства, 38% получават по-малко от 10%^{ен} дял в общия си доход от фермерство. Стопаните, формиращи над 90% от дохода на домакинството си главно от селско стопанство са само 18%. Въпреки, налагащата се масово през последните години в Норвегия, допълнителна заетост на фермерите, улеснена от стабилно развиващата се икономика, на въпроса какво работят, норвежците, имащи и втора работа, гордо подчертават, че са преди всичко фермери. Престижът на фермерската професия в страната на викингите е невероятно висок, и тук, както и в останалата част на стара Европа фермерството е потомствен бизнес, а независимо от пола на наследниците, поне един от тях задължително отива в селскостопанско училище за да поеме фамилната ферма и продължи традицията.

Въпреки че през последните години, броят на фермите в Норвегия намалява, обработваната от тях земя по размер постоянно нараства. От 95 080 през 1990 г., селскостопанските производствени единици през 2005 г. вече са 50 336 и от 1999 г. до сега продължават да намаляват с високо темпо. Същевременно, средният размер на фермерската обработвана земя от 14,7 ha през 1999 г., през 2006 г. вече е 20 ha. Друга важна структурна промяна в развитието на норвежкото земеделие е същественото намаление на броя на животновъдните ферми, като тенденцията е концентрация на животновъдството в по-малко ферми, но без намаляване на общата им продуктивност. От 55 308 животновъдни ферми през 1999 г., през 2007 г. броят им е 34 566, т. е. намаление с 37,5% за последните осем години. Текущата концентрация и специализация на растениевъдството и животновъдството в Норвегия има своето обяснение с отчитане на настоящите икономически, политически и пазарни нагласи от фермерския мениджмънт и гъвкавата му адаптация към променящите се условия на външната среда, както и в достигнатото технологично развитие на отрасъла.

Третият, но не и по важност производствен фактор - *фермерският капитал, съвсем естествено се генерира от фермерите чрез*

спестявания или заеми. За норвежките условия, овцевъдите и зърнопроизводителите имат относително малко задължения, съизмерени към наличните им в различен вид активи. Ликвидността на фермерския капитал, както е добре известно, зависи главно от типа на фермата: *растениевъдните*, отглеждащи зърнени култури, имат малки или почти нямат вложения в животински активи, но запасите им на склад от торове, семена, зърно и др., представляват значителен дял от капитала им, за разлика от типичните животновъдни стопанства, отличаващи се с по-висока ликвидност. В този смисъл, в норвежката икономика, както във всички развити такива, животновъдните ферми са с редица предимства пред растениевъдните и неслучайно те почти не съществуват в чист вид, а са комбинация от двете основни селскостопански производства, с цел намаляване на риска за вложения капиталов ресурс. Формирането и развитието на капитала зависи преди всичко от инвестиционната активност на фермерите и от тази гледна точка, в норвежкото земеделие от 1980 г. насам, брутните инвестиции в секторни активи намаляват и се обезценяват, с изключение на животновъдството, където тези процеси са по-забавени и смекчени. По отношение достъпа на норвежките фермери до кредитен ресурс, банковият пазар е изключително отворен и конкурентен, въпреки че и тук лихвите са сравнително високи (според норвежците), а земята също не е предпочитан залог от банките.

Брутна селскостопанска продукция, произведена в Норвегия за 2006 г. е 29,4 билиона норвежки крони (1лв.~ 4NOK), включително с всички субсидии, които нарастват с 333 млн. крони спрямо 2005 г. През последните години, годишният брутен доход от земеделието варира в зависимост от климатичните и пазарните условия, както и поради промените в цените и политиката на секторна подкрепа. Този доход включва частта както на реализираната продукция, така на субсидиите, осигурени от държавния бюджет, т.е. изчислен е по т.нар. у нас базови цени. Анализът на структурата на брутна продукция показва, че около 70% от величината ѝ идва от годишното фермерско производство, със значителен дял на млякото и месото. Делът на зеленчуковото производство е 12,8%, а на зърнените и маслодайните култури 10,3% от брутна продукция на сектора по базисни цени. Стойността на брутна продукция

по пазарни цени е значително по ниска, поради реално съществуващата разлика между т. нар. целеви цени (*target prices*) и реално достигнатите цени на реализация. В Норвегия, регулираните цени са тези, които са договорени в преговори с правителството и фермерите и по принцип са цените, които са постигнати при състояние на пазарно равновесие. В ситуация на свръхпроизводство, особено лесно настъпваща за продуктите от животински произход, реалните цени на производителите са значително по-ниски от договорения им размер като целевите цени. По тези причини, през последните три години в Норвегия, производителите на свинско месо и яйца не са в състояние да достигнат високи цени на реализация като договорените и търпят загуби. Затова, поради споменатите климатични и пазарни особености и отговорността на националната аграрна политика към фермерския просперитет, нивото на подкрепа за селското стопанство в Норвегия е много по-високо от това в много други страни. Споразуменията на Норвегия със страните от Европейското икономическо пространство (ЕЕА) и тези със Световната търговска организация (WTO) са факторът, влияещ най-силно на националната селскостопанска политика. Те се отнасят както до търговията със селскостопански суровини и стоки (в т.ч. защита от вноса), така и до регулацията на националната подкрепа чрез бюджета, и до размера на субсидирането на износа на някои стоки. Независимо от важността на този, външен за страната фактор, обвързващ националната аграрна политика с европейската и световната, по отношение на сектора, норвежкото общество смята, че създаването на политическа рамка в полза на селскостопанските производители и консуматорите на продукцията им е в ръцете преди всичко на норвежките управляващи политици. Ето защо, в момента много хора смятат несигурността, отнасяща се до управлението на фермерските проблеми, за главния и единствен рисков фактор в селското стопанство. По принцип, сега действащото споразумение на Норвегия със Световната търговска организация, допуска *три схеми на подкрепа*, в зависимост от силата, с която се стимулира производството в страната: *зелена, синя и кехлибарена*. **Зелената схема** на подкрепа не е обвързана с производството, а **кехлибарената** е с продуктова специфика и насоченост. **Синята схема** заема междинно положение, дължащо се на някои продуктови

ограничения. Таванът до голяма степен се слага от кехлибарената подкрепа, която ограничава свободата на норвежките политици да развиват собствена стопанска политика в сектора, като тази схема регламентира определен сумарен размер на субсидиите за сектора (*AMD-Aggregate Measurement of Support*). Според метода на Организацията за икономическо и социално развитие (OECD), за определяне подкрепата за селското стопанство (*PSE-Producer Subsidy Estimate*), изчисляващ относителния дял на субсидиите в брутната стойност на продукцията от отрасъла, Норвегия има едно от най-високите нива на секторно субсидиране в света. Като допълнение на всички споменати до тук мерки на подкрепа, действат и някои *инструменти на икономическата политика, регулиращи с обширен набор от правила и режими пазарните цени и бюджетните субсидии в сектора*. Съществуват и други механизми за косвена подкрепа на земеделието, отнасящи се до социалните и здравните услуги, предоставяни при преференциални условия на зеатите в него.

Нивото на субсидиране зависи директно от обема на селскостопанската продукция през дадена година и разпределението им е пропорционално на производствените единици, според произведената в тях продукция. Ценовите субсидии са като в останалите страни и се изплащат като базови компенсаторни плащания или географски диференцирани такива, както и като регионални компенсиращи плащания за необлагодетелствани райони на територията на страната. Географският профил на тези субсидии има за цел да изравни доходите на фермерите, разположили дейността си в региони с различни агро-климатични и производствени условия. *Вторият вид субсидии*, целящи да намалят производителските цени, включват подкрепа, чрез намаляване стойността на инвестициите в стопанствата, като например по-ниски цени за изграждане на фермерски сгради. Директните субсидии се отнасят до използването на производствените фактори, като най-важни са субсидиите за площ и глави добитък. Те се изплащат на единица площ или на глава отглеждано животно и зависят в изключителна степен от географското разположение на стопанството и размера на отглежданото в него стадо. Като правило, ценовите субсидии пряко проектират повишаването на продукцията, като добивите от мляко, яйца и т.н., докато производствените субсидии стимулират и

защитават засиленото използване на производствените фактори.

Друга важна част на фермерската икономика са *производствените разходи, чиято величина се формира от общото ниво на цените в икономиката, природоклиматичните условия и обществената политика по отношение на фермерството*. Селскостопанската политика на Норвегия от деветдесетте години насам се стреми да намали нивото на селскостопанските разходи, за да понижи цените за потребителите на продукцията от земеделието, както и нивото на обществена подкрепа за сектора. Един от основните, използвани за целта инструменти, е регулирането и намаляването на цените на зърното, позволяващи понижаване на цените на концентрираните фуражи и косвено на животинската продукция. Цените на концентрирания фураж са единствените цени, контролирани чрез преговори и тази мярка има незабавен ценови ефект. Съвкупните производствени разходи на сектора за 2006 г. са 20,3 билиона норвежки крони, което е 2,9% увеличение спрямо размера им през 2005 г. Най-голям дял в структурата на разходите имат закупените фуражи (23,8%), амортизациите (28,3%) и т. нар. „други разходи“ (18,1%). Следват силажните добавки, разходите за опаковка на продукцията, транспортните разходи, ветеринарното обслужване и разходите за различните видове застраховки.

Финансовият резултат на национално ниво от земеделието в Норвегия се базира на Икономическия отчет на селското стопанство и е фокусиран върху възвращаемостта на фермерския труд и собствен капитал, изчислени на една годишна работна единица, за да може аграрният сектор да се сравнява с доходното развитие на останалите икономически дейности в страната. Така, от 1997 г. до 2006 г., доходът от земеделие (на една работна единица) се повишава с 7,3%, докато средната годишна заплата на един зает в индустрията нараства с 46,2% за същия период.

Възвращаемостта на вложения труд и фермерския капитал в използвания източник на данни е дефинирана като разлика между фермерския доход и всички разходи, с изключение на скритите трудови разходи. За периода 1996-2006 г., в повечето години възвращаемостта на труда и капитала са най-високи в стопанствата от комбиниран тип, отглеждащи зърнени култури и развиващи свиневъдство, следвани от фермите,

комбиниращи млечно и месно направление на отглежданите животни, като последните са по-малко повлияни от флуктоациите на добивите, отколкото смесените зърнено-свиневъдни стопанства и ценовите вариации в тях са по-слаби. Средната стойност на трудовите вложения също варира според вида на фермата: комбинираното отглеждане на зърнени култури и свине, на млечни и месни породи говеда, смесеното зърнопроизводство и овцевъдството изискват най-висок разход на труд, от около 1,8 ГРЕ при 1845 работни часа за една ГРЕ. Влагането на труд в другите производствени направления в земеделието, съответно са 1,6 ГРЕ за смесени зърнено-свиневъдни стопанства, 1,2 ГРЕ за овцевъдните и 0,5 ГРЕ за зърнопроизвеждащите (монокултурни) стопанства.

Фермерският чист доход на практика е оставащото след покриване на вложения семеен труд и лихвите на фермерските заеми. Нивото му в земеделието зависи пряко от обема продукция и рентабилността ѝ. През последната декада, реализираният в млечните стопанства чист доход остава сравнително стабилен. Ясно се забелязва, че смесените зърнено-свиневъдни стопанства формират най-голяма възвращаемост и доходност, докато същите величини са значително по-малки в овцевъдните ферми. През 2005 г. доходите на фермите, занимаващи се с млечно говедовъдство и овцевъдство са съответно 483 хил. и 491, 3 хил. норвежки крони. Чистият доход на зърнените стопанства е 657, 7 хил. крони незначително по-висок от този в комбинираните зърнено-свиневъдни ферми, отбелязващи нетен среден доход от около 642, 2 хил. норвежки крони. *Общият чист доход варира значително от година в година, но се забелязва тенденция на стабилно увеличение през последните няколко години*. Въпреки този факт, делът на земеделието, формиращ дохода на фермерските стопанства фактор, отчетливо намалява. През 2005 г., средно 15 - 18% от съвкупният доход в зърнопроизводствените и овцевъдните стопанства, има за източник земеделското производство във фермата, докато 29 - 34% от този доход се дължат на общите стопански ресурси на фермите. *За семействата на овцевъдите и зърнопроизводителите извън фермената заетост е основен източник на доход*. В смесените млечно-месни говедовъдни стопанства и комбинираните зърнено-свиневъдни, частта от дохода, формирана от земеделие

е значително по-висока, съответно 49 и 55%. В тези стопанства 57 - 62% от общия доход се дължи на общите ресурси на фермата. Интересни са резултатите от изследване на фермерските доходи за 2005 г. в няколко млечни ферми с 12 до 18 крави, разположени в седем различни части на страната. Те показват, че рентабилността (измерена като платежоспособност), е най-висока в равнинните райони на източна Норвегия, следвана от другите области от централна Норвегия. Това поставя един от все още неразрешените проблеми пред аграрната политика - доходното изравняване между отделните географски области на Норвегия, водещ след себе си немалко социални и антроположки проблеми.

Проблемен е и въпросът с преобладаващата в Норвегия търговия на дребно със селскостопански храни, а не чрез стандартните хранителни вериги, което също рефлектира върху доходите на фермерите и оказва натиск на традиционните канали на търговия с хранителни продукти.

Интернационализацията на хранителните пазари е още един фактор, който ще има продължително и засилващо влияние върху доходите на заетите в сектора, както и конкуренцията на международните обединения на търговците на дребно и преработвателната хранителна индустрия, срещу които, проявяващия се като независим играч на пазара норвежки фермер в момента, няма да може да се изправи при равни конкурентни начала.

През 2006 г., селското стопанство, заедно с горската промишленост отчитат заетост на 53, 7 хил. ГРЕ или 2,6% от общата трудова заетост на страната. Състоянието на трудовия пазар в Норвегия е фактор, който заедно с нивото на лихвите по банковите кредити, силно влияе върху доходността на земеделието. Повечето от фермерите в Норвегия не са заети само със селско стопанство и в тази връзка, състоянието на трудовия пазар в страната влияе както на възможностите им за намиране на допълнителна работа, така и на осигуреността на фермите с допълнителна наемна работна ръка. Най-важни в случая са цените на фермерския труд, изразени като работна заплата и предлагането на работна сила в отрасъла: според тези факторни цени, фермерите избират да наемат работник, да извршат сами дейността или да инвестират в

техника за механизация на процесите, предотвратявайки възникването на следващи подобни ситуации. В момента на трудовия пазар на Норвегия присъства и друг важен фактор - *чуждестранните работници, чието число нараства прогресивно*: заети доскоро предимно в зеленчуко- и плодово производството, днес вече са търсени за наемане и в норвежкото животновъдство.

Технологичните нововъведения също са важен фактор, влияещ на фермерския доход: те позволяват икономия на жив труд, свързани са и с висока капиталоемкост, а зависят и от мащабите и специализацията на даденото производство. При всички положения, съществуващата в момента липса на работна ръка във всички сектори на норвежката икономика ще постави селското стопанство в среда на остра конкуренция. Предстоят му тежки времена във връзка с намирането на подходящи работници за фермерските дейности. В този смисъл, много специалисти от бранша смятат, че въпросът с чуждестранната работна сила трябва да бъде преразгледан и внимателно регулиран, с оглед на нарастващото ѝ влияние върху норвежкото общество като цяло.

В характеристиката на норвежкото земеделие трябва да представим и брутната годишна продукция на отрасъла. Изчислена по методиката на националното норвежко счетоводство, брутната продукция от селското стопанство и горският сектор е малко над 30 билиона норвежки крони годишно, през последните пет години, при ниво на вложения в двата сектора от малко над 15 билиона крони. Кореспондиращата им годишна крайна продукция (стойност на продукцията след приспадане на вътрешните обороти) е от порядъка на 15-16 билиона крони (3-4 билиона лева), от които в горския сектор са генерирани малко под 5 билиона крони. Само за сравнение, стойността на крайната продукция в българското селско стопанство по базисни цени (с включени субсидии по продукти) за 2008 г. бележи ръст от 34,7% спрямо 2007 г. Да се надяваме, че това е начало на една положителна тенденция в развитието на българското селско стопанство, която ще ни доведе по-скоро и по-близо до организационния статус, ефективното управление и финансовите резултати на норвежкото земеделие, чиито основни характеристики представихме в статията.

Заклучение

- От направения кратък преглед на норвежкото селско стопанство след проведените разговори с различни специалисти от бранша - учени, фермери и политици - главните предизвикателства, пред които в дългосрочен план земеделието на Норвегия ще се изправи, са свързани с повишаващата се степен на интернационализация и нарастваща конкуренция в сектора на пазарите на продукцията му, както и с ръста му на развитие, предвид сегашните екологични и икономически условия.

- Независимо от външната среда, постявяща ограничения пред развитието на земеделието, норвежките власти и институции са убедени, че трябва да продължават да го подкрепят, срещу нарастващата външна конкуренция, и че тази подкрепа трябва да се разшири и разнообрази, на базата на преговорни споразумения с норвежките ключови фермерски представители и организации.

- Друго основно предизвикателство, норвежките виждат в трансформиране на досега действащата схема на субсидии в т.нар. зелена подкрепа (необвързана с производството схема). Не трябва да се допуска това да повлияе на локализацията и обхвата на достигнатия производствен и високотехнологичен капацитет на земеделието в Норвегия. В ход е и разработването на стратегия за планиране развитието на селския бизнес и администриране на специални, насочени към селските райони на страната фондове и ресурси за ликвидиране на регионалните икономически, социални и културни неравности, все още съществуващи в някои части на Норвегия.

- Остава за разрешение и важния въпрос за реструктурирането на млечния сектор, както и проблемът с употребата или не на пашата, с оглед ефективното използване на земята и управлението на пейзажа като част от този процес. Очаква се, интензификация на операциите в млечните стопанства чрез по-пълно разгръщане и използване на млечния потенциал на стадата, дискусията относно цената и източниците на концентрираните фуражи, както и биологичното или конвенционалното производство на суровини и храни от земеделието.

- Интернационализацията и глобализацията на селскостопанските пазари и политики ще наложи необходимостта от нови преговори,

относно ограниченията наложени на Норвегия от Световната търговска организация. Норвежките политици трябва да намерят многостранен подход за широкия кръг и с обширен обхват въпроси, засягащи националната секторна подкрепа. Има и редица други предизвикателства, свързани с бъдещето на селскостопанския отрасъл в Норвегия, в т.ч. и настъпващите климатични промени, от които макар и по несмели прогнози, Норвегия ще е една от малкото страни, които ще се облагодетелстват по отношение на земеделието.

- Има доста уроци за България от начина, по който Норвегия организира, управлява и подкрепя селското си стопанство, свързани с националната аграрна политика и институционалната организация на сектора, както и със сътрудничеството между всички, обвързани с развитието му страни. Като цяло, бъдещето на българското земеделие е огромно предизвикателство, но и ключ за развитие и просперитет на българските фермери, на българските институции и експерти. През целия дълъг преходен период, върху българското селско стопанство се експериментират всевъзможни икономически и политически инструменти и лостове, използвани безотговорно от всички политически сили, преминали през властта. Независимо от декларациите им, за приоритетния характер на земеделския сектор в политическите им платформи, резултатите опровергават обещаното, особено на фона на представеното норвежко земеделие.

На фона на норвежката политика по отношение на селското стопанство, българската аграрна политика все още не е ясно диференцирана част от общата икономическа политика на страната, а механизмите ѝ са в процес на разработване, прецизиране и стиковане с останалите икономически мерки.

- Модернизацията на българските земеделски стопанства; създаването на работещи, ефективни и печеливши сдружения на фермерите за съвместно използване на производствените (скъпи и ограничени) фактори; улесненият достъп до кредитиране и гарантиране на кредитите в отрасъла; прехода на земеделието ни от конвенционално към биологично; разнообразяването на селските икономики; съвременното управление на земята и околната среда и пейзажа; осигуряването на достъпни образователни, консултациялни и други социални услуги за фермерите ни; повишаването на администра-

тивния и експертния капацитет на отрасъла; разработването и внедряването на нови енерго-и ресурсо спестяващи технологии; възстановяването на прекъснатата връзка наука практика - това са само част от многобройните предизвикателства, пред които е изправен българският земеделски сектор. Останалите се отнасят до споразуменията и правилата, вследствие членството ни в Европейския съюз, както и процедурите за усвояване на Европейските средства за секторно развитие, които трябва да се научим да спазваме, разбираме и изпълняваме, и то при условия на пълна прозрачност и липса на корупционни практики. Последното, но едно от най-важните предизвикателства, които сме длъжни да посрещнем и превърнем в свое предимство, е това, връщайки **българския вкус на храната си, да възстановим и запазим производствените и търговските си традиции в един отрасъл, който за българина от векове е не само част от икономиката на страната му, но съдба и поминък.**

ЛИТЕРАТУРА

1. Интернет ресурси: Министерство на земеделието и горите, дирекция "Агрозистатистика", <http://www.mzh.government.bg>.
2. Knutsen, H. (2007). Norwegian agriculture: status and trends 2007, Norwegian agriculture economic research

institute, Oslo, 47-73.

3. Stoykova, M. (2009) Structure and perspectives for development of agricultural holdings in Bulgaria: Proceeding of the 15th Meeting of the FAO CIHEAM Mountain Pastures Network, October, 7-9, 2009, Les Diablerets, Switzerland, pp.41.

The Norwegian Agriculture an Example of a Nationally Responsible Policy

M. STOYKOVA

Institute of Forage Crops - Pleven

(Summary)

A short review of Norwegian agriculture is done in the article via presentation of its most distinguishing characteristics related to use of main productivity factors, its structural development and some economic results of its functioning. The factors affecting the sector are analysed and special attention is paid to state agricultural policy being an example of national responsibility to such important part of country's economy. The problems in agriculture are shortly heard and the perspectives of its development are marked on the background of ecologic and economic challenges facing agricultural science and practices as a whole.

Key words: agriculture, policy, Norway